

ЙЕРОМОНАХ ПАВЕЛ СТЕФАНОВ (София)

НАДПИСИ ВЪРХУ СВИТЪЦИ И КОДЕКСИ В СТЕНОПИСИТЕ НА КИЛИФАРЕВСКИЯ Манастир от XVII век

Съвременният Килифаревски манастир се намира на десния бряг на р. Белица, 17 км южно от Велико Търново. По план той представлява типичен възрожденски комплекс от жилищни и стопански сгради, които обграждат църквата „Св. Димитър“, строена от Колю Фичето между 1836 и 1842 г. Майсторът строител имал щастливата идея да развие храма чрез запазване и включване в него на стария манастирски параклис, който през Възраждането е назван „Св. Иван Рилски“. Колю Фичето изградил нов параклис „Св. Теодосий Търновски“ на север и голяма трикорабна базилика на запад.

Параклисът „Св. Иван Рилски“, чието цялостно проучване извършваме сега, има почти квадратен план с вътрешни размери: дължина 8 м, ширина 7,5 м и височина 6 м — може би най-високата сграда, издигната във Великотърновско преди XIX в. Архитектурата на параклиса се отличава и с дълбоките арки, вписани в северната и южната стена. Вътрешните стени на храма са изцяло декорирани със стенописи в смесена техника, които през втората половина на миналото столетие били вече силно опушени и било предприето тяхното варосване. И до днес стенописният ансамбъл не е напълно разчистен и укрепен от компетентните органи. Проф. д-р Атанас Божков намира, че фреските са „необичайни не само като разпределение на иконографските цикли, но и като трактовка на традиционните канонизирани образи“¹. Ст. н. с. Кирил Кръстев ги сравнява с тези в Боянската църква². Точната дата на създаване на килифаревските стенописи не е известна. В литературата за манастира е наложена без каквито и да са основания годината 1718, родена от енергичната фантазия на краевода-дилетант Иван Загорски³. Неговият метод на „проучване“ може да се илюстрира с твърдението му, че едно от поредните възстановявания на Килифаревския манастир през османското робство било осъществено от руски монаси около 1442 г. по идея на Григорий Цамблак⁴. Загорски изобщо не подозира, че Цамблак починал още през 1420 г., че през въпросната година възстановяването на християнски култови сгради било изключено и че завоевателите не биха допуснали заселване на голяма група руски монаси в нашите земи. Но за голямо съ-

¹ А. Божков. Тревненската живописна школа. С., 1967, с. 30.

² Архим. Инокентий. Историческото минало на Килифаревския манастир (XIV—XIX в.). — Духовна култура, 1964, № 10—11, с. 16.

³ И. Загорски. Манастирите във Великотърновска епархия. С., 1947, с. 39.

⁴ Пак там.

жаление почти всички следващи изследвания се смятат задължени да повтарят посоченото мнение на Загорски⁵. Куриозен вариант предлага „Енциклопедия България“, според която стенописите произхождат от втората половина на XVII в., а параклисът с тях — от 1718 г.⁶ От този текст се получава впечатлението, че е възможно съществуването на фрески преди съществуването на стени, върху които да са нанесени!

Без да разглеждаме подробно историята на Килифаревския манастир, ще отбележим, че параклисът „Св. Иван Рилски“ е функционирал по всяка вероятност още през втората половина на XIV в. като „аванпост“ или преден скит на Теодосиевата лавра. В преданието, споделено от монаха хаджи Харитон, че църквицата „била останала от Второто българско царство“⁷, има рационално зърно. През 1393 г. параклисът е разрушен заедно с целия манастир и е възстановен към края на XV в. Доказателства за това съживяване са ръкописният Килифаревски октоих от 1492 г.⁸ и първият слой фрески в олтарната конха на параклиса. Те украсяват цокъла с орнамент тип „завеса“, близък, но по-груб от този в църквите на търновската Трапезица от XIV в. Върху първия слой не са фиксирани надписи. Църквицата е почти изцяло разрушена при потушаването на Първото търновско въстание в края на 1598 г. и е възстановена през XVII в. Обективният анализ на иконографските и стиловите особености на килифаревския ансамбъл и внимателното му сравняване с късносредновековните паметници у нас и на Балканите довежда до заключението, че той е реализиран през 60-те или 70-те години на XVII в. най-вероятно от тричленен екип. Водещият майстор, според нас атонски монах от български произход, ползува богатия опит на Итало-Критската школа. Той разпределя новаторски стенописната система и създава образи и сцени, които се нареждат сред върховете постижения на нашето изкуство от XVII в. Двата помощници зографи също са българи. Преобладаващата част от надписите обаче са на гръцки език — „интернационален“ за източноправославното художествено творчество и предпочитан от търновския митрополит грък, сигурно Герасим Какавелас (1658—1673). Владиката не само парафира незападения договор между Килифаревската обител и пътуващите зографи, но по-късно одобрява и окончателния резултат. Като се изключи едно „Научно мотивирано предложение за обявяване църквата „Св. Димитър“ за паметник на културата“ (1973), чиято стойност е несъмнена, стенописите не са изследвани.

Върху свитъците и кодексите, включени в стенописите от XVII в., се откриват 36 надписа, които са запазени изцяло или фрагментарно. Персонажите, свързани с тях, се разделят на следните групи: 3 евангелисти, 8 литургисти, 2 архангели и 23 пророци. Всички свещени лица освен евангелистите държат свитъци. По-долу обнародваме надписите им за първи път по следния начин: 1) развързваме лигатурите, но не и титлите; 2) за спестяване на място предаваме текста в *scriptio continua* — не по редове, както е в оригинала, и с изпускане на редките ударения и придихания; 3) нормализи-

⁵ Г. Михайлов. Килифарев. С., 1970, с. 30; Ст. Цонев. Килифаревският манастир. — В: Велико Търново, юни 1974; Великотърновски исторически манастири. С., 1981 (б. с.); Г. Чавръков. Килифаревският манастир. — Славяни, 33, 1978, № 7, с. 39; Български манастири. С., 1978, 104—113; Б. Николов, М. Матолов. Огнища на българщината. С., 1979, с. 37 и др.

⁶ Енциклопедия България. Т. 3. С., 1982, с. 396.

⁷ ОДА — Велико Търново, ф. 728, оп. 1, а. е. 16, л. 1.

⁸ А. Давидов. Килифаревският октоих (съдържание и палеографски особености на ръкописа). — Трудове на Висшия педагогически институт „Кирил и Методий“ (Велико Търново), т. 4, 1968, 501—538.

зираме текста на гръцки и го превеждаме на български език; 4) отъждествяваме го в Библията, служебника или други извори с помощта на старозаветна и новозаветна конкорданца⁹, както и на личната ни картотека с иконографски надписи; 5) при наличие цитираме близки или тъждествени текстове от други паметници; 6) накрая коментираме епиграфския материал и правим съответните изводи.

1. *Евангелист Матей*. Надпис: [. . .]ΙCΘΥΧCΤΟΥ[. . .]. Нормализация: [Βιβλος γενήσεως] Ἰησοῦ Χριστοῦ, [υἱοῦ Δαυεῖδ, υἱοῦ Ἀβραάμ]. Превод: Книга за живота на Исуса Христа, Син Давидов, Син Авраамов (Матей 1:1). Традиционен надпис с безброй примери.

2. *Евангелист Лука*. Надпис: ΟΟΥΡ[.]ΝΟΣΚΕΝ[.]ΠΑΓΑΝΕΥ. Уникален за българските пандантивни изображения на Лука. Заимствуван от сцената Страшен съд или съкращения ѝ вариант Деисис, където този евангелист фигурира. Нормализация: Ὁ οὐρανός καὶ ἡ γῆ παρελεύσεται, οἱ δὲ λόγοι μου οὐ μὴ παρέλθωσιν]. Превод: Небе и земя ще преминат, но думите ми няма да преминат (Лука 21:33=Матей 24:35; Марко 13:31). Същият надпис се намира в Страшния съд на Бачковската костница (XII в.)¹⁰. Близък есхатологичен смисъл има и надписът на този евангелист в деисисния чин на Крушедолския манастир, който цитира Матей 25:13=Марко 13:33¹¹.

3. *Евангелист Йоан*. Надпис: ΕΝΑΡ[. . .]. Нормализация: Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος]. Превод: В началo беше Словото (Йоан 1:1). Осветен от традицията надпис върху кодекса на този евангелист. Налице са безчетни примери.

4. *Св. Николай Мирликийски*. Надпис: ΟΤΗCΟΥΕCΤΙΝΒΑCΙΛΗΝΗΑΤΟ-ΥΠΑΤΡΟC. Нормализация: Ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία [καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα] τοῦ Πατρὸς [καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος]. Превод: Защото твое е царството [и силата, и славата] на Отца [и Сина, и Светия Дух]. Този текст е възглас след молитвата „Отче наш“ в православното богослужение. Неговото ядро е дадено от самия Христос, който завършва същата молитва с думите: „Защото твое е царството и силата, и славата во веки, амин“ (Матей 6:13). Лука, който цитира същата молитва, не споменава възгласа (11:2—4). Във фреските на сръбския манастир Морача (1574) този надпис е отнесен към св. Йоан Милостиви¹².

5. *Св. Атанасий Александрийски*. Надпис: ΟΠΟCΗΠΟΤΟΚΡΑΤΟCΚΕ-ΜΕΓΑΛΟ. Нормализация: [Κύριε] ὁ Θεός ὁ Παντοκράτωρ, ὁ μόνος ἄγιος. Превод: [Господи], Боже, Вседържителю, който си единствено свят. С тези думи започва молитвата на приношението след великия вход на Златоустовата литургия. Килифаревският надпис сигурно е копиран неточно от свитъка на същия отец в главната църква (католикона) на Лаврата на Атон¹³. Този текст се чете от св. Йоан Златоуст в охридския храм „Св. Константин и Елена“ (XIV в.)¹⁴. В Ариле, Югославия (1296), той е отнесен към св. Григорий Неокесарийски или Чудотворец¹⁵, а в църквите

⁹ E. Hatch, H. Redpath. A concordance to the Septuagint and the other Greek* versions of the Old Testament (including the apocryphal books). V. 1. A—I; V. 2. K—Ω. Oxford, 1897; Supplement. Oxford, 1906; A. Schmöller. Handkonkordanz zum griechischen Neuen Testament. 9. Aufl. Stuttgart, 1951.

¹⁰ Е. Бакалова. Бачковската костница. С., 1977, с. 57, ил. 116.

¹¹ Л. Мирковић. Иконографске студије. Нови Сад, 1974, с. 357.

¹² С. Петковић. Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557—1614. Нови Сад, 1965, ил. 49.

¹³ G. Millet. Monuments de l'Athos. V. 1. Les peintures. Paris, 1927, pl. 118.2.

¹⁴ Г. Суботић. Свети Константин и Елена у Охриду. Београд, 1971, с. 110.

¹⁵ Според Г. Бабић. Литургијски текстови исписани на живопису апсиде Св. Апостола у Пећи. — В: Zbornik zaštite spomenika kulture. T. 18, 1967, 7—8.

„Св. Богородица“ и „Св. Апостоли“ в Печ (XIII—XIV в.), Старо Нагоричино (1318), манастира „Всех Светих“ до с. Лешани, Охридско (1452)¹⁶ текстът се произнася от св. Григорий Богослов. Българските ерминии от XIX в., следвайки късни редакции на ерминията на Дионисий от Фурна, го приписват на св. Игнатий Богоносец¹⁷.

6. *Св. Василий Велики*. Надпис: ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΑΧΡΑΝΤΟΥ, ὁ[πε]ρεὺλογημένης ἐνδόξου Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου. Превод: Пресветата, пречистата, [преблагословената, славната наша Владичица Богородица]. Текстът е начало на последния възглас от великата, просителната и малката ектения. Във византийското изкуство е познат иконографският тип „Богородица Панахрас“, например в Кипър¹⁸. Бабич и Уолтър твърдят, че стандартният текст за св. Василий Велики е молитвата, произнасяна по време на херувимската песен: „Никой не е достоен . . .“¹⁹ Не е изключено килифаревският надпис да е съкратено повторение на надпис № 9 (вж. по-долу).

7. *Св. Йоан Златоуст*. Надпис: ΕΥΛΟΓΙΜΕΝΗ ΒΑΣΙΛΗΑΤΟΥ. Нормализация: Εὐλογημένη ἡ βασιλεία τοῦ [Πατρὸς, καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος]. Превод: Благословено е царството на [Отца и Сина, и Светия Дух]. С този възглас започват Златоустовата, Василиевата и Преждеосвещената литургия, както и кръщението, свързано в миналото с литургия и причащение на новопокръстения. Такъв надпис размахва св. Атанасий в Добърско (1614), св. Силвестър в Сеславци (1616), св. Василий Велики в параклиса „Св. Йоан Кръстител“ в Арбанаси (XVII в.)²⁰, св. Йоан Златоуст в Чернеци, Румъния (1794)²¹. Стандартният за Златоуст надпис във Византия е взет от проскомидийната молитва: „Боже, Боже наш, който си небесен хляб . . .“²².

8. *Св. Григорий Богослов*. Надпис: ΟΤΗ ΑΓΑΘΟΣ ΚΑΙ ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΟΣ Θεός [ὁ]λάρχεις, καὶ σοὶ τὴν δόξαν. Превод: Защото си благ и човеколюбец Бог [и на Тебе отдаваме слава]. Текстът е завършващ възглас на просителната ектения, малката ектения след първите седални на утренията и малката ектения след втория антифон на трите литургии. Идентичен надпис е нанесен върху свитъка на св. Григорий Богослов във Върхо, Сърбия (1620), св. Йоан Златоуст в Добърско (1614), св. Силвестър в арбанашкия параклис „Св. Йоан Кръстител“ (XVII в.), св. Василий Велики в Чернеци, Румъния (1794)²³.

¹⁶ В. Петковић. Живопис цркве Св. Богородице у Патријаршији Пећској. — Изв. Бълг. археол. инст., т. 4, 1927, с. 161; Н. Окунев. Граѓа за историју српске уметности. I. Црква св. ђорѓа у Старом Нагоричину. — Гласник Скопског научног друштва, т. 5, 1929, № 2, с. 98, ил. 8; Г. Суботић. Охридска сликарска школа XV века. Београд, 1980, ил. 44.

¹⁷ А. Василиев. Ерминии. Технология и иконография. С., 1976, с. 70; Иконографски наръчник, преведен от славянски на говорим български език от Върбан Г. Коларов през 1863 г. Предг. Ас. Василиев. С., 1977, с. 37.

¹⁸ G. Winfield. The church of the Panagia tou Arakos, Lagoudera: First preliminary report, 1968. — Dumbarton Oaks Papers, v. 23—24, 1969—1970, 379—380.

¹⁹ G. Babić, C. Walter. The inscriptions upon liturgical rolls in Byzantine apse decoration. — Revue des études byzantines, v. 34, 1976, p. 279.

²⁰ Е. Флорева. Старата църква в Добърско. С., 1981, с. 189, ил. 35; Д. Каменов. Сеславската църква. С., 1977, с. 125; Л. Прашков. Църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. С., 1979, ил. 146.

²¹ I. D. Ștefănescu. L'art byzantin et l'art lombard en Transylvanie. Peintures murales de Valachie et de Moldavie. Paris, 1938, p. 77.

²² G. Babić, C. Walter. Цит. съч., с. 279.

²³ Р. Станић. Зидно сликарство у околини Студенице. — Саопштења. Републички завод за заштиту споменика културе СР Србије, т. 15, 1983, с. 166; Е. Флорева. Цит. съч., с. 184, ил. 27; Л. Прашков. Цит. съч., с. 164, ил. 145; I. D. Ștefănescu. Цит. съч., с. 77.

9. *Св. Кирил Александрийски*. Надпис: ΕΞΕΡΕΤΟ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΑΧΡΑΝ[ΤΟΥ]. Превод: Особено за пресветата, пречис[тата . .]. Надписът засвидетелствува възгласа след епиклезата за освещаване на даровете в Златоустовата и Василиевата литургия. Той е характерен за св. Кирил, понеже се отнася към Дева Мария, чието достойнство като Богородица александрийският архиепископ защищавал на Ефеския събор²⁴. Килифаревският надпис вероятно е преписан от фреската в атонския манастир Дохиар (1568)²⁵. Св. Кирил чете същия надпис в Хилендар (XIV в.), Херцег Нови (ок. 1300), Студеница (след 1314), „Св. Никола Болнички“ в Охрид (1330—1340), Дечани (ок. 1350)²⁶. В новгородските стенописи и икони от XIV—XV в. разглежданият надпис се държи от св. Василий Велики²⁷, както и в Каленич, Сърбия (1407—1413)²⁸, а в Бояна (1259), Хрельовата кула (1335—1342), Студена (XVI—XVII в.) — от св. Григорий Богослов²⁹. В Морача (1574) и Плевля (1592) същият надпис се предлага от Кирил Философ³⁰. В допълненията към атонската ерминия и в българските ерминии от XIX в. той е характерен за св. Атанасий Александрийски³¹. Заслужава да се отбележи, че в отговор на този възглас се пее химнът „Достойно ест“ и в Студена на възгласа върху свитъка на св. Кирил отговаря химнът върху свитъка на св. Яков Ерусалимски³².

10. *Св. Епифаний Кипърски*. Надпис: [. .] ΙΛΑΒΟΥΣΟCΟΝΕΛΕΝCΟΝ. Нормализация: Ήβλαβοῦ, σόνον [καί] ἐλείσον. Превод: Застъпи се, спаси [и] помилвай. Този възглас е включен във великата, просителната и малката ектения. Досега не сме открили паметници с този надпис. Иконографията на св. Епифаний в българските църкви се разглежда накратко от Елка Бакалова³³.

11. *Св. апостол Павел*. Надпис: ΕΥΛΟΓΙΤΟCΘΕΟC. Нормализация: Εὐλογίτός ὁ Θεός. Превод: Благословен е [нашият] бог. Свитъкът отразява началния възглас на всяко православно богослужение освен всенощното бдение, трите литургии и кръщението. Надписът е без паралели. Във великотърновската църква „Св. Петър и Павел“, чийто втори слой е явно от втората половина на XVI в., Павел прикрепя кодекс с началните думи на посланието му до евреите (1:1)³⁴.

12. *Архангел Гавриил*. Надпис: ΤΗΑΝΠΑΡΘΕΝΟCΜΗΤΡΤΟΥΒΑCΗΛΕΟC. Нормализация: Τῆ[ν] ἀειπαρθένον μήτηρ τοῦ Βασιλέως. Превод: Присноде-

²⁴ G. Babić, C. Walter. Цит. съч., с. 279.

²⁵ H. Brockhaus. Die Kunst in den Athos Klöstern. 2. Aufl. Leipzig, 1924, p. 286.

²⁶ G. Millet. Цит. съч., pl. 63.4; P. Mijović. Art treasures of Montenegro. Beograd, 1980, ill. 79; В. Петковић. Манастир Студеница. Београд, 1924, с. 68, ил. 88; Цв. Грозданов. Охридско зидно сликарство XIV века. Београд, 1980, ил. 11 и др.

²⁷ М. Ф. Алпатов. Фрески церкви Успения на Волотовом поле. М., 1977, ил. 8; Э. С. Смирнова, В. К. Лаурина, Э. А. Гордиенко. Живопись великого Новгорода. XV век. М., 1982, с. 304, 337.

²⁸ Б. Живковић. Каленић. Цртежи фресака. Београд, 1982, ил. III. 10.

²⁹ Ив. Гълъбов. Надписите към боянските стенописи. С., 1963, с. 53, № 70; Е. Коцева. Надписи към стенописите от параклиса на Хрельовата кула в Рилския манастир. — Музеи и паметници на културата, 1969, № 4, с. 23; Ас. Василиев. Една старинна църква при с. Студена. — Год. Нар. археол. музей, т. 7, 1942, с. 176, ил. 117.

³⁰ С. Петковић. Цит. съч., ил. 49; Манастир Св. Троица код Плеваља. Београд, 1974, с. 134.

³¹ А. Василиев. Ерминии . . . , с. 69; Иконографски наръчник . . . , с. 36.

³² Ас. Василиев. Една старинна църква . . . , с. 177, ил. 118.

³³ Е. Бакалова. Cypriot saints in medieval Bulgarian painting. — In: Πρακτικά τοῦ Πρώτου διεθνoῦ κυπρoλoγικοῦ συνεδρίου. Т. В'. Λευκωσία, 1972, σ. 10.

³⁴ К. Krustev, V. Zahariev. Old Bulgarian painting. S., 1961, ill. 37.

вата майка на Царя. Този надпис с неизвестен произход се среща на Атон — в църквата на Протатона в Карей (XIV в.), Лаврата (1535), Дохиар (1568)³⁵. Някои допълнителни признаци доближават килифаревския текст до този в Лаврата. С този поздрав архангелът се обръща към Богородица в стенописите на Дечани (ок. 1350), притвора на Грачаница (1570) и др.³⁶

13. *Архангел Михаил*. Надпис: ΤΗΝΟΡΕΟΤΗΤΑΤΗΣΠΑΡΘΕΝΗΝΑΣΟΥ. Нормализация: Τὴν ὀρειότητά της παρθένης σου. Превод: Красотата на твоето девство. Засага този текст не е намерен в друг паметник, но е твърде познат както на зографа, така и на богомолците. Той представлява подобен кондак на трети глас — вероятно от Роман Сладкопевец, включен в акатиста и малкото повечерие.

14. *Пророк Михей* (същият под № 26): Надпис: ΚΟΡΡΙΝΝΕ. Нормализация: [Ἐγὼ σε εἶδον Ἰσραὴλ] κόρη, νέ[ον] ζωῆς πρὸς τρίβους ὁδηγούσας, παρθένη]. Пълен превод: [Аз те видях], дъще [на Израиля, да водиш по пътя на] нов[ия живот, дево]. Върху свитъка на Михей е записан текст от една дума и половина, взет от химна „Пророците свише те предвзвестиха“, който пък е част от канон в чест на пророците от Герман Цариградски³⁷. Връзката между Михей и Богородица е непосредствена главно поради факта, че неговата памет се чествува на 14 август — ден, смятан за предпразненство на големия богородичен празник Успение (15 август). Но в химна „Пророците свише . . .“ изречението не принадлежи на Михей, а на Йеремиа. Гравюрата на Йеремиа в киевския Постен триод (1627) се съпровожда от надписа „Путь ты видех Израиля“³⁸, образът му в притвора на Грачаница (1570) от „Путь живота яви се, дево“³⁹, а в параклиса „Св. Георги“ на атонския манастир „Павел“ (1555) от „Ἐβάστασας τὸν ἄρτον τῆς ζωῆς, κόρη“ (гр. „Държала си хляба на живота, дево“)⁴⁰.

15. *Пророк Авакум*. Надпис: ΕΜΗΠΑΡΘΕΝΕ. Нормализация: Σεμνή παρθένη. Превод: Почтена (уважаема) дево. Тези две думи не се срещат нито в библейската, нито в литургическата литература. Открихме ги неочаквано в композицията „Успение Богородично“ в църквата на Старо Нагоричино, Сърбия (1318)⁴¹. В сцената участвуват 8 пророка, включително и Исайя. Но докато в химна „Пророците свише . . .“ краят на изречението на Исайя гласи: Ἀγνὴ, καὶ θρόνον βασιλείας, в Нагоричино завършъкът е друг, макар и със същия семантичен пълнеж: Σεμνή παρθένη, Χριστοῦ θρόνε. Вероятно от подобна сцена „Успение“ с пророци, разположена традиционно на западната стена, е взето възклицанието на килифаревския Авакум, който е изобразен върху същата западна плоскост в ансамбъла. Двете думи Σεμνή παρθένη се откриват и върху свитък на Йоан Кръстител във венецианска икона „Богородица в слава с пророци“ (XVI в.)⁴².

³⁵ G. Millet. Цит. съч., pl. 8.1, 118.1, 218.1.

³⁶ С. Петковић. Цит. съч., ил. 44.

³⁷ Denys de Fournat. Manuel d'icographie chrétienne, publ. par A. Papadopoulos-Kerameus. SPb., 1909, p. 146; K. Ἀ. Καλοῦρη. Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν ἀνατολῆς καὶ δύσεως. Θεσσαλονίκη, 1972, σ. 191—194.

³⁸ Т. Н. Каменева, А. А. Гусева. Украинские книги кириллической печати XVI—XVII вв. Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В. И. Ленина. Вып. I. 1574 — первая половина XVII в. М., 1976, с. 227, № 487.

³⁹ С. Петковић. Цит. съч., ил. 43.

⁴⁰ G. Millet. Цит. съч., pl. 187.1.

⁴¹ Най-добра е снимката в: П. Миловић. Менолог. Београд, 1973, ил. 114; срв. П. Милковић-Пепек. Дело на зографите Михаило и Еутихиј. Скопје, 1967, с. 118, ил. 43.

⁴² M. Hatzidakis. Icônes de St.-George des Grecs et de la collection de l'Institut. Venise, 1962, p. 24, pl. 8—9.

16. *Пророк Яков*. Надпис: ΟΔΗΓΟΝΣΡΠΑ. Нормализация: [. . . τρίβους] ὁδηγούσας πα[ρ]θένε]. Превод: Водеща [по пътя] де[во]. И при Яков е употребен текстът на Йеремиа, заимствуван от Михей, (вж. по-горе № 14). Ерминията на Дионисий от Фурна предлага за свитъците на Яков следните цитати — Битие 28:12 (използуван най-често), Битие 49:9 (в Дохиар, 1568) и Битие 49:10. В църквата на Земен (XIV в.) и Старо Нагоричино (1318) Яков чете пасаж от Числа 24:17.

17. *Пророк Йеремиа*. Надпис: СЕМННΠΑΡΘ. Нормализация: Σεμνή παρ[θ]ένε]. Повторен е надписът на пророк Авакум (№ 15).

18. *Пророк Авдий*. Надпис: ΟΝΤΟΠΟΝΕΠΠΟΤΙ. Нормализация: “Ὁν τρόπον ἐπιποθεῖ [ἡ] ἔλαφος ἐπὶ τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων]. Превод: Както жадува [елен за водни извори . . .] (Псалом 41:1). Единственият друг храм, в който срещнахме същия цитат, е Земенският (XIV в.). Там е включен в ктиторския надпис на деспот Деян⁴³. Същият цитат се напомня във връзка с елена в късноантичното съчинение „Физиолог“, често преписвано и четено у нас през Средновековието⁴⁴. В Каленич (1407—1413) и Манасия, Сърбия (XV в.) Авдий е придружен от текста на Псалом 76:14. Атонската ерминия препоръчва Авдий 1:8, но се използват и други текстове — Авдий 1:21 (Венеция, „Сан Марко“, XII в.), Захария 9:9, Софония 3:14 (Света гора, манастир Ксенофонт, 1544). На Запад преобладава пасажът Авдий 1:15.

19. *Пророк Йеремиа* (втори път). Надпис: ΕΓΕΝΕΤΟΛΟΓΟΣΚΙΡΙΟΥ. Нормализация: Ἐγένετο λόγος Κυρίου [πρὸς με . . .] (Йеремиа 1:4). Превод: Биде слово Господне [към мене . . .]. Нормален надпис за Йеремиа според ерминията на Дионисий от Фурна. Приложен е в католикона на атонската Лавра (1535), откъдето вероятно е заимствуван в Килифарево⁴⁵, в църквата на Билинския манастир, Трънско (XVII в.)⁴⁶ и другаде. Срв. надпис № 25.

20. *Пророк Йезекиил*. Надпис: ΦΟΝΗΜΕΡΑΣΚΙΡΙΟΥΚΑΠΙΚΡΑ. Нормализация: Φωνὴ ἡμέρας Κυρίου πικρὰ καὶ σκληρὰ. Превод: Гласът на деня Господен е горчив и суров (Софония 1:14 — втора част на стиха). Този е традиционният надпис на Атонската ерминия за пророк Софония (първа част на стиха!), осъществен в католикона на Лаврата (1535), но отнесен в Килифарево към Йезекиил. Съвършено същият текст в Бачковската трапезария (1643) се произнася от пророк Агей. Пророк Йезекиил в Лаврата (1535) и атонския скит „Св. Никола“ (1560) се придружава от собствения си текст (37:12). В „Св. София“ в Новгород (XI в.), параклисът „Св. Георги“ на манастира „Павел“ (1555), аязмото на Лаврата (1635), Драгалевци (втори слой от XVII в.), Сеславци (1616) и пр. се появява цитатът Йезекиил 44:2, срещан на Запад още през XII в. Фреските на Хумор и Ватра-Молдовицей, Румъния (XVI в.) дават цитата Йезекиил 43:56.

21. *Пророк Софония*. Надпис: ΤΑΔΕΓΙΚΙΡΙΟΣΕΓΟΙΣΟΝ. Нормализация: Τὰδε λέγει Κύριος ὑπόμεινόν [με εἰς ἡμέραν ἀναστάσεώς μου]. Превод: Затова, казва Господ, потърпете [ме до деня, когато ще се вдигна . . .] (Софония 3:8). С този надпис Атонската ерминия съпровожда образа на Софония в композицията „Слизане в ада“. Открива се в църквата „Паригоритиса“ в Арта (1300—1325), „Св. Крал“ в Студеница (1313—1314), Земен (XIV в.), Манасия (XV в.), Плевля (1592), Сеславци (1616), Добричево (ок. 1619) и др.

⁴³ Л. Мавродинова. Земенската църква. С., 1980, с. 136, ил. 84.

⁴⁴ Х. Ожеховска. Български „Физиолог“ от сборката на Копитар в Народната и Университетска библиотека в Любляна (Код. Коп. 29). — Старобълг. литература, № 13, 1983, с. 125.

⁴⁵ G. Millet. Цит. съч., pl. 115.2.

⁴⁶ Г. Чавръков. Български манастири . . . , ил. с. 250.

Художниците на храма „Св. Богородица“ в Печ (1324), няколко църкви в Новгород (XIV в.), Дохиар (1568), Студеница (1618) прилагат текст от Софония 3:14.

22. *Пророк Осия*. Надпис: ΠΟΥΣΟΘΝΑΗΝΙΚΗ. Нормализация: Ποῦ δίκη σου, θάνατε; [ποῦ τὸ κέντρον σου, ἀθὴ;] Превод: Где ти е правото, смърте? [Где ти е жилото, аде?] (Осия 13:14 — втора част на стиха). В старозаветния гръцки текст (Септуагинта) стои терминът ἡ δίκη — процес, дело, „право“, сменен в Килифарево с ἡ νίκη — победа, вероятно под влияние на новозаветното позоваване на Осия в Първото послание до коринтяни 15:55. Но терминът в посланието е τὸ νίκος, а не ἡ νίκη. Възможни са две обяснения: 1) зографът употребява думата ἡ νίκη, характерна за говоримата гръцка реч (димотики), в която τὸ νίκος липсва⁴⁷, или 2) той се влияе неволно от българския текст на посланието и го превежда на гръцки по памет⁴⁸. Осия 13:14б се привежда и в известното слово за Възкресение Христово на св. Йоан Златоуст, което се чете задължително в православните църкви на всеки празник Великден⁴⁹. Съгласно основния текст на Атонската ерминия пророк Осия с този пасаж участва в сцената „Възкресение на Лазар“, а според допълненията към нея — в композицията „Слизане в ада“ и пророческия фриз в барабана на купола.

23. *Пророк Авакум* (втори път). Надпис: ΠΕΡΙΕΒΑΛΕΑΜΕΛΗΣ. Нормализация: Περιέβαλεν ἀμελής. Предполагам превод: Скръства нехайният [ръце]. Същият текст се среща в Бачковската трапезария (1643), където го произнася „Йехони“ (Йефоний — Числа 13:7) в композицията „Дърво Йесеево“. В библейската книга Еклисиаст има подобно изречение: Ὁ ἄφρων περιέβαλεν τὰς χεῖρας αὐτοῦ (4:5), в превод: Безразсъдният скръства ръцете си. Но евентуалното заместване на ἄφρων с ἀμελής не звучи вероятно. Освен това късната библейска книга Еклисиаст никога не се използва в надписи върху свитъци и кодекси. Възможно е зографът да разлага поздрава на Авакум от химна „Пророците свише . . .“, който в оригинала гласи: Προβλεπτικὸν χάρισμα πνεύματι φέρων . . . Той прилага метода на еврейските учени-масорети, като в канавă от съгласни и гласни вплита или заменя гласни по избор. В думата προβλεπτικὸν между *п* и *р* поставя *е*, между *р* и *в* заменя *о* с *е*, между *е* и *л* слага *а* и пр., за да постигне думата περιέβαλεν. Но и това обяснение е хипотетично. Надписите към образите на Авакум се заимствуват главно от неговата книга — 1:12 (Венеция, „Сан Марко“, XIII в.), 3:2 (Ерминия; Дафни, ок. 1100; Студеница, 1313—1314; Монреале, сл. 1183; Ксенофонт, 1544), 3:3 (Ерминия; Дохиар, 1568; Ватопед, 1312; Венеция, „Сан Марко“, XII в.). В Елмале клисе, Кападокия (XI—XII в.) се среща текст от Йеремиа 23:23.

24. *Пророк Геден*. Надпис: ΗΔΟΥΝΜΕΡΑΚΙΡΙΟΥ. Нормализация: Ἰδοὺ ἡμέρα Κυρίου [ἔρχεται καιομένη ὡς κλίβανος]. Превод: Ето, денят Господен [ще дойде, пламтящ като пеш]. (Малахия 3:19). Атонската ерминия отнася този стих към пророк Малахия в сцената „Страшен съд“, но няма запазени примери. Килифаревският зограф много умело приписва този есхатологичен текст на старозаветния съдия Геден. Обикновено за Геден надписи са Съдии 6:37 (Ерминия; Ватопед, 1312) и Съдии 6:22 (Монреале, сл. 1183). Първият от тези надписи след XIV в. получава класически статут в източ-

⁴⁷ Μέγα λεξικὸν ὅλης τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης. Т. 10. Ἀθήναι, 1964, 4906—4907.

⁴⁸ Срв. текста в най-стария запазен пълен славянски апостол: Матичин апостол. Приредил Д. Богдановић. Београд, 1981, л. 98б; Г. Воскресенский. Древний славянский перевод Апостола и его судьбы до XV в. М., 1879, с. 262.

⁴⁹ Migne. Patrologia graeca. Т. 59, 1862, col. 742—743.

ноправославното изкуство и по него може да се отъждестви пророкът, ако липсва името му.

25. *Пророк Исая.* Надпис: ΕΓΕΝΕΤΟΛΟΓΟΣΚΗΡΙΟΥ. Същият надпис е фиксиран върху свитъка на килифаревския пророк Йеремиа (№ 19). Изречението се среща 78 пъти в пророческите книги на Стария завет, но само веднъж в книгата на Исая (38:4). Запазени фрески с него не са ни известни.

26. *Пророк Михей.* Надпис: ΚΕΣΤΗΣΕΤΕΚΕΟΥΕΤΕ. Нормализация: Καὶ στήσατε, καὶ ὄψεσθε. Превод: Поставете и ще видите. Текстът перифразира надписа на Атонската ерминия за пророк Мойсей, който от своя страна е разширен вариант на Второзаконие 28:66. През Средновековието се смята, че това пророчество се отнася към разпятието на Христос. Килифаревската перифраза не се намира другаде. Мойсей разгъва надписа на Ерминията Ὅψεσθε τὴν ζωὴν ἡμῶν в редица паметници: „Св. Неофит“ на Кипър (ок. 1200), Студеница (1208—1209 и ок. 1618), Сопочани (XIII в.), Лаврата на Атон (1535), скита „Св. Никола“ също там (1560), Плевля (1592), Пустиня, Сърбия (1622) и много други. В Сеславци свитък с този надпис държат юдейските старейшини в сцената „Христос 12-годишен в храма“, а в Бачковската трапезария го виждаме в ръцете на пророк Амон (1643).

27. *Пророк Даниил.* Надпис: ΕΘΕΟΡΟΥΘΡΟΝΗΣΩΣΟΥΕΤΕ. Нормализация: Ἐθεόρουν [ἕως οὗτοι οἱ θρόνοι [ἐτέθησαν καὶ ὁ Παλαιὸς ἡμερῶν ἐκάθητο]. Превод: Видях [най-сетне], че престоли [бяха поставени и седна Старият по дни] (Даниил 7:9). Синтаксът в Килифарево е променен. Могат да се споменат десетки примери: Марторана, Сицилия (ок. 1143), „Св. Неофит“ в Кипър (преди 1183), „Св. Марко“ в Сушица (1366—1371), Манасия (XV в.), Драгалевци (1476), параклиса „Св. Георги“ в манастира „Павел“ на Атон (1555), Хумор и Ватра-Молдовицей, Румъния (XVI в.), Сеславци (1616), Студеница, постница (ок. 1618), Завала (1618—1619), Добричево (ок. 1619) и пр.

28. *Пророк Агей.* Надпис: ΕΓΟΗΣΟΤΟΝΟΥ. Нормализация: Ἐὺὸ σείω τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ τὴν θάλασσαν]. Превод: Аз ще разтърся не[бе и земя, и море] (Агей 2:21). Този надпис засега няма успоредици. Ерминията на Дионисий от Фурна препоръчва текста Агей 1:7. В „Сан Марко“, Венеция (XII в.), е увековечен Агей с пасажа Агей 2:8, а в Каранлек клисе, Кападокия (XI—XII в.), и венецианската икона „Богородица в слава с пророци“ (XVI в.) — с Агей 2:9.

29. *Пророк Давид.* Надпис: ΟΣΕΜΕΓΑΛΗΝΘΗΤΑΕΡΓΑΣΟΥΚΕ. Нормализация: Ὅς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα σου, Κύριε. Превод: Колко се възвеличиха делата ти, Господи (Псалом 103:24). Светогорската ерминия свързва този откъс с Давид в композицията „Неделя след Рождество Христово“. В Бачковската трапезария (1643) може да се прочете върху свитъка на пророк Матан от „Дърво Йесеево“. Текстът е употребен във фреските на манастира Пустиня, Сърбия (1622), Марица, Самоковско (XIX в.), а възрожденецът Дичо Зограф го обявява за пророчество на Давид в „Неделя всех светих“. Килифаревският художник изписва антропонима Давид с типичното гръцко съкращение ΔΑΔ, но след него добавя механично голям ер и го замазва леко. Дори само този факт е достатъчен, за да се признае българският произход на творците. Нещо повече — поне един от тях е роден в Централна Северна България. Човек, роден и обучен в Западна България или Сърбия, щеше да добави малък ер според доминиращата през XVII в. ресавска традиция. Подобен фрапиращ прецедент е изписването на гръцкия термин „Пантокра-

тор“ накрая с малък ер в Деисиса на църквата „Св. Димитър“ в Бобошево (1487—1488)⁵⁰.

30. *Пророк Мойсей*. Надпис: ΟΥΠΟΝΗΜΗΝΟΤΗΠΡΟΦΗΤΟΣ. Нормализация: Εἶπον ὁμῶν ὅτι προφήτης. Превод: Казах ви, че пророк... Тук се визира предсказанието на Мойсей за бъдещия велик пророк (Христос), отразено във Второзаконие 18:15. То е перифразирано в Деяния апостолски 3:22 и 7:37, откъдето вероятно го заема килифаревският зограф, като размества синтаксиса и прави в 4 думи 7 грешки. Атонската ерминия дава текста на Мойсей в сцената „Страшен съд“ по книгата Второзаконие, както е представен в църквата Марторана, Сицилия (ок. 1143)⁵¹.

31. *Йоан Кръстител*. Надпис: ΜΕΤΑΝΟΗΤΕΓΑΡ. Нормализация: Μετανοείτε, [ἡγγικεν] γὰρ [ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν]. Превод: Покайте се, защото [се приближи царството небесно] (Мат. 3:2). Килифаревският художник изпуска на гръцки „се приближи“ или поради небрежност, или поради следване неволно на българския синтаксис. Надписът е типичен за св. Йоан Предтеча и може да се илюстрира с безброй примери. Любопитни са допълненията, които средновековните майстори внасят в този клиширан текст. Те са обръщенията: „Братия“ (гравюри на Яков Крайков, XVI в.; черногорска икона от 1714 г.); „братия мои“ (Добърско, 1614; Трънски манастир, 1643); „люди божии“ (икона във Враца, 1604)⁵².

32. *Пророк Соломон*. Надпис: ΟΘΕΟΣΣΤΙΣΣΟΦΕΘΟΜΗΕΛΗ. Нормализация: Ὁ Θεὸς τῇ σοφίᾳ ἐθεμελίωσεν τὴν γῆν]. Превод: Бог с премъдрост основа земята] (Притчи 3:19). Засега този надпис няма предходници. В източнокристиянската иконография Соломон се придружава от следните текстове: III Царства 8:23 (Дафни, ок. 1100); Псалом 40:10 (капела Палатина, Сицилия, 1140—1148); Притчи 6:20 (Чефалу, Сицилия, ок. 1170); Притчи 9:1, който е най-разпространен (Ерминия; Дафни, ок. 1100; Сопочани, 1256, и т. н.); Притчи 10:1 (Елмале клисе и Каранлек клисе, Кападокия, XI—XII в.); Притчи 14:30 („Сан Марко“, Венеция, XIII в.); Притчи 31:29 (Ерминия за „Благовещение“, Хилендар, XIV в.; Дохиар, 1568); Песен на песните 5:2 (Ерминия за „Полагане в гроба“); Песен на песните 6:9 („Сан Марко“, Венеция, XII в.); Премъдрост Соломонова 2:13 (Монреале, Сицилия, след 1183).

33. *Неизвестен пророк*. Надпис: ΗΠΕΝΟΙΑΝΑΝΑΤΟΝΗΛΙΣΕΕ. Нормализация: Εἶπεν Ἡλίας τὸν Ἐλισαίε. Превод: Рече Илия на Елисей (по IV Царства 2:6 — първа част на стиха). Акад. Ив. Дуйчев мисли, че „отъждествяването на изображените лица не може да бъде основано на надписите, които се намират по съответните свитъци“⁵³, но неговото мнение е твърде обобщено. Килифаревският пророк може категорично да се идентифицира като Елисей, въпреки че втората част на стиха много често се изписва върху пергамента на Илия (вж. тук № 35). Надписите, които характеризират Елисей, са разнообразни: IV Царства 2:46 или 2:66 (Ерминия за 14 юни; „Св. Крал“, Студеница, 1313—1314; „Св. Никита“, Чучер, 1309—1316); IV Царства 2:12 (Ерминия за „Възнесение на Илия“; Каленич, 1407—1413; Манасия, XV в.); IV Царства 2:21 (Ерминия за „Елисей очиства водата“; капела Палатина, Сицилия, 1140—1148; Марторана, Сицилия, ок. 1143); IV Царства 2:29

⁵⁰ Г. Суботић. Охридска сликарска школа..., с. 138, заб. 181.

⁵¹ O. Demus. The mosaics of Norman Sicily. London, 1949, pl. 48A.

⁵² П. Атанасов. Яков Крайков. Книжовник. Издател. График. XVI в. С., 1980, с. 91, ил. 73; Р. Миловић. Цит. съч., ил. 175; Е. Флорева. Старата църква в Добърско, с. 168, ил. 126; Г. Чавръков. Български манастири, ил. с. 260; Р. Сава-Касабова. Икони от Врачанския край. С., 1977, с. 45, ил. 5.

⁵³ Ив. Дуйчев. Древноезически мислители и писатели в старата българска живопис. С., 1978, с. 23.

(украинска гравюра, 1619); IV Царства 5:27 (Ерминия за „Прокълнаване на Геезий“); IV Царства 7:17 (Монреале, Сицилия, след 1183).

34. *Неизвестен пророк*. Надпис: ΕΒΟHCΑΝΕΝΘΛΗΨΙ. Нормализация: Ἐβόησα ἐν θλίψει [μοῦ πρὸς Κύριον . . .]. Превод: Извиках в скръбта [си към Господа . . .] (Йона 2:3). И този надпис позволява недвусмислено отъждествяване, защото се отнася само към пророк Йона. Основните текстове, които представят Йона, са следните: Йона 1:1 („Паригоритиса“, Арта, 1300—1325; Чефалу, Сицилия, ок. 1170; „Панагия ту Аракос“, Кипър XIV в.; Манасия, XV в.), 2:3 (Ерминия за 21 септември; много примери), 2:7 (Землен, XIV в.), 3:4 (Ерминия за „Проповед в Ниневия“), 3:8 („Сан Марко“, Венеция, XII в.), 4:2а (Каранлек и Елмале клисе, Кападокия, XI—XII в.), 4:2б (Монреале, Сицилия, след 1183), 4:9—11 (Ерминия за „Йона и тиквата“).

35. *Пророк Илия*. Надпис: ΖΙΚΠΡΠΟΘ̣ΖΙ. Нормализация: Ζῆ Κύριος ὁ Θεός [καὶ] ζῆ [ἡ ψυχὴ σου]. Превод: Жив Господ Бог [и] жива [ти душа] (писачът, вероятно калфа, смесва III Царства 17:1 — Ζῆ Κύριος ὁ Θεός τῶν δυνάμεων с IV Царства 2:2 — Ζῆ Κύριος καὶ ζῆ ἡ ψυχὴ σου). В 4 думи са допуснати 5 грешки. Познати са 5 типа надписи на св. Илия: III Царства 17:14 (Венеция, икона „Богородица в слава с пророци“, XVI в.), III Царства 19:10 (Марторана, Сицилия, ок. 1143; „Св. Богородица“, Печ, XIV в.; редица църкви и икони в Новгород, XIV—XV в.; Каленич, 1407—1413; Манасия, XV в. и др.), IV Царства 2:2 (Ерминия за 20 юли; Елмале клисе, Кападокия, XI—XII в.; капела Палатина, Сицилия, 1140—1148; Монреале, Сицилия, след 1183; Протатон, 1540; Ставроникита, 1546; Драгалевци, втори слой, XVII в.; Бачковска трапезария, 1643), IV Царства 2:6 („Св. Крал“, Студеница, 1313—1314; Сушица, 1366—1371), Йоан 5:23 („Сан Марко“, Венеция, XIII в.).

36. *Пророк Амос*. Надпис: ОПРОТ[. . .]АСΠΙНСΑΟΥΡΟΣ. Нормализация: Ὁ προτ[. . .]ας ποιήσας οὐρανός. Дионисий от Фурна в Ерминията си предписва следния текст от Амос 5:18 — „Защо ви е тоя ден Господен? Той е тъмнина, а не светлина.“ Но килифаревският майстор най-вероятно копира с грешки текста на пророк Наум, който в стенописния диалог на манастира Дечани (ок. 1350) гласи: „Тъй казва Господ Бог, сътворил небето . . .“⁵⁴. Това изречение не е взето от книгата на самия Наум, а от Исая (42:5) — Οὕτως λέγει Κύριος ὁ Θεός ὁ ποιήσας τὸν οὐρανόν. Докато Амос от Ерминията говори за ужаса на съдния ден, Дечани и Килифарево дават пасаж с противоположна семантика. Интересно е, че в Йесеевото дърво на парижкия латински ръкопис 16 746 (XII в.) надписът на Амос е взет от неговата книга (9:6), където също се повествува описателно за сътворяването на света⁵⁵.

Палеографията на килифаревските надписи, изнесени дотук, е допълнителен признак за датирането им в XVII в. Тя е твърде близка до тази на текстовете в Бачковската трапезария (1643) и църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси (XVII в.). Но докато надписите в Бачково и Арбанаси се отличават с „литургическа“ тържественост и декоративност, напомнящи за ръкописния „връз“ и лапидарните надписи, килифаревското писмо е по-опростено. То се чуждее от полукурсивния шрифт в килията на Дионисий Фурна на Атон (1701) и псевдокласическия шрифт в килията „Св. Сава“

⁵⁴ В. Петковић, Ђ. Бошковић. Манастир Дечани. Т. 2. Београд, 1941, с. 12, ил. CXI.

⁵⁵ A. Watson. The early iconography of the Tree of Jesse. London, 1934, p. 151.

в Карей, също на Атон (1775)⁵⁶. Както художественият стил през Късното средновековие загубва изящството си и засилва графичното начало, така и стенописното писмо до известна степен се геометризира и схематизира. Характерен елемент в него стават ъгловатите петлици, които се появяват още през XIV в., срещат се често в надписите на църквата „Св. Петър и Павел“ във Велико Търново (втората половина на XVI в.) и стават нормално явление в почерка на Пимен Зографски (XVI—XVII в.) и неговото ателие. Килифаревското писмо е маюскул само от главни букви с отделни курсивни елементи. Срещат се често лигатури. Нерядко ударенията и придианията са неточно поставени.

Езикът на килифаревските надписи върху свитъци и кодекси е гръцки. Качеството им варира, но повечето от тях се копират или се нанасят по памет с много грешки, особено итацизми. Последните изобилствуват в надписите на знаменития атонски зограф Теофан Критски (XVI в.) поради недостатъчното му образование⁵⁷. Но в Килифарево главната причина за посредственото познаване на гръцкия език от творците е техният български произход⁵⁸. Заслужава да се припомни големият *ер*, с който завършва името на Давид, както и няколкото чисто български надписа в олтара на килифаревския параклис. Липсват смесени или паралелни българско-гръцки надписи. Българи и гърци работят заедно в Килифарево през втората половина на XIV в. върху ръкописни шедьоври като Томичовия псалтир⁵⁹.

Съдържанието на надписите налага редица важни изводи. Древнохристиянската *disciplina arcana* за избягване на профанация налага най-важните части от богослужението да се четат от свещеника мълчаливо или шепнешком. Към тях се отнасят почти всички молитви, чиито начални изречения запълват архиерейските свитъци в композицията „Поклонение на Агнецът“. Защо през XVI—XVII в. те масово се заменят от възгласи, взети от екстении? За основанието не е трудно да се досетим — всеобщото демократизиране на обществения, съответно църковния живот през тази епоха. Вместо молитвите, които вярващите не познават, защото не ги четат и не ги чуват, се налагат известни и достъпни на народа литургически декламации. Казуистичните спорове за същността на причастието, породили сцената „Поклонение“ през XII—XIII в., явно не са актуални за битово-християнското съзнание от XVII в.

От 23 пророци петима цитират текстове от химна „Пророците свише...“. Тази особеност също потвърждава нашата датировка на паметника. Пророците върху иконата „Богородица Кехаритомени“ от Несебър (XVI в.), „Богородица“ също оттам (1566), „Богородица“ от Белчин (1653) четат текстове от Библията, които се отнасят към майката на Христос. А пророците върху иконите със същия сюжет от Велико Търново (1685), от Етрополския манастир (XVII—XVIII в.), от Тетевен (1703) разгъват свитъци, отразяващи „Пророците свише...“. Килифаревските надписи заемат междинно място с преобладаване на библейски цитати. Мариологията се засилва на Изток предимно под въздействие на Контрареформацията, чиято стратегия е формулирана на Тридентския събор (XVI в.).

⁵⁶ G. Millet. Цит. съч., pl. 261.1—3.

⁵⁷ M. Chatzidakis. Recherches sur le peintre Théophane le Crétois. — *Dumbarton Oaks Papers*, v. 23—24, 1969—1970, p. 314, 343.

⁵⁸ Cf. *Speech errors as linguistic evidence*, ed. by V. A. Fromkin. Paris, 1973.

⁵⁹ А. Джурова. 1000 г. българска ръкописна книга. Орнамент и миниатюра. С., 1981, с. 49.

Значителна част от килифаревските надписи не се откриват (поне засега) в други стенописи, но би било рисковано да се обявяват художниците за техни съчинители. Тук се наблюдава и едно присъщо на изкуството от XVI—XVII в. явление — контаминацията между персонажи и текстове. Друга неслучайна особеност се изразява в предпочитанието на надписи с есхатологичен характер, които напомнят или заплашват с идването на Страшния съд на земята. В условията на робството тази тенденция има непосредствена социално-политическа мотивация.

Накрая си позволяваме да изкажем пожеланието и надеждата, че българските изкуствоведи, палеографи и езиковеди ще обединят усилията и знанията си за цялостно и задълбочено изследване на надписите в нашите църкви, преди да е настъпил последният час за стенописите им. Определена ерудиция по отношение на надписите трябва да усвоят и реставраторите, за да се избегнат сегашни и бъдещи мистификации.